

ГЛАВА 6

ОБРАЗОВАНИЕ КЪМ КРИТИЧНО СЪЗНАНИЕ

В същността на човека... Той е съсредоточил блясъка на всички свои имена и качества... Но тези сили... лежат скрити в него, така както пламъкът е скрит в свещта.

Бахаулла, *Откъси*, стр. 49

Направи всички възможни усилия да укрепши вярата си с добродетел, добродетелта с познание, познанието със самоконтрол, самоконтрола с постоянство, постоянството със святост, святостта с братска обич и любов към ближния.

Библия, 2 Peter 1.5-11, in Wilson, 1995

Пътеката през планината, когато се използва се превръща бързо в път, а ако не се използва буренява също толкова бързо. Сега твоето сърце е буренясало.

Конфуцианство, Mencius VII.B.21, in Wilson, 1995

Тази книга започна с един основен въпрос: Какъв вид образователни промени биха представлявали адекватен колективен отговор на готовността на хората в 21-ия век да се развиват по посока към критично съзнание. Как биха могли различните култури и общества по света да вградят в общественото си образование едно последователно разбиране за измеренията на оптималното човешко съзнание? Как биха могли Обединените Нации да разгърнат един световен подход към образованието на хората, който да отразява принципа на единство в многообразието и действително да подготвя човечеството за устойчиво планетно развитие?

Концепцията за критичното съзнание, разбрано като съзнание, което довежда системното мислене в ангажиран диалог с реалността от гледна точка на единство между интелект и сърце и интеграция на познание, обич и свободна воля, предлага нормативна отправна точка за преосмисляне на образованието. Тя ни позволява да разгледаме силите и ограниченията на настоящите образователни модели в историческия контекст на зараждащото се глобално общество и да изследваме възможностите за ново ниво на образователна интеграция, която може да посрещне предизвикателствата на нашия свят, описани в първа глава.

Най-основното откритие на това изследване е, че устойчивото и овластено морално съзнание е функция на степента на събуждане и хармонично развитие на духовните способности на индивида да обича, да познава и да упражнява свободна воля. От ранните глави стана ясно, че оптималното морално съзнание е сложно явление, което не

може да се редуцира до нито едно измерение, било то морално мислене, характер или ценности, критична проникателност, съчувствие, социална отговорност или дейност. Срецнахме развити хора като Андрей и Петър, които очевидно притежават характер и са водени от морални ценности като обич и почитеност, но все пак не проявяват цялостното качество на овластеното морално съзнание. Видяхме очевидното чувство за социална отговорност у Иванка, което също не води до морално съзнание. Видяхме, че въпреки емпатията и съчувствието си към безпомощните, Финиган не е истински ангажиран в своя свят.

Това, което отличава овластеното морално съзнание е, че то се ръководи от *любов към истината, красотата и доброто*. Тази любов е липсващата брънка, която обединява моралните ценности, характера, искреността, моралното мислене, критичната проникателност, чувството за отговорност, емпатията и съчувствието в едно качествено различно, устойчиво и автентично морално съзнание. Любовта към истината, красотата и добротата е дълбокото духовно измерение на човешкия живот. Тя е могъщ мотиватор, дълбок ресурс който позволява на човека да разгърне най-пълно способностите си.

Любовта към истината, красотата и добротата позволява на Джим, Здравко, Емилия, Евгения, Уилям и Том да надмогнат ограниченията в живота и средата си и да обгърнат човечеството с разбиране и осъзната дейност. В контраст с тях, у Петър, Андрей, Финиган и Иванка, които всички са добри и свестни хора, страхът преобладава над любовта и въпреки склонностите на сърцата им, не им позволява да осъществят напълно себе си.

Овластеното морално съзнание разбира и превъзмогва страховете. То е съзнание, в което духовният стремеж към истина, красота и доброта е разгърнат до такава степен, че любовта-познание на сърцето и разбирането на интелекта са влезли в синергизъм. Благодарение на тази диалектика на сърце и интелект, хората с критично съзнание непрекъснато осъзнават, разбират и преосмислят страховете си като неизбежна част от човешкия живот и продължават да са движени от все по-разширяващи се кръгове на любов. Те не се ръководят от страх и от всички продукти на страха – предразсъдъци, рационализации, скептицизъм, враждебност. Техните способности да разбират и да действат са напълно освободени. Те отговарят на определението на Фрейри за субекти на историята.

Разбира се у всеки човек с критично съзнание се наблюдава различна конфигурация от познание, обич и равнище и степен на осъзната дейност, които са свързани с жизнени и образователни въздействия. Тези вариации, съчетани с общите характеристики, които протичат през тях, съдържат огромна значимост за образованието.

У Том и Уилям видяхме морално съзнание водено от искреността на сърцето, което е привлечено към красотата, истината и добротата, както показват изборите им. Във всеки от тях познавателната способност изостава и двамата мъже се борят, макар и на различни интелектуални равнища, да превъзмогнат противоречията си. У Евгения и Здравко видяхме, че интелектът води. И у двамата сърцето сякаш се мъчи да настига и да бъде в синхрон със следствията от техните лични убеждения, така че съзнателните им избори изостават, макар и леко, от убежденията им. У Джим и Емилия видяхме най-висока степен на интеграция на интелект и сърце и съответстващи смели житейски избори. У Ганди видяхме неограничената способност за хармония между познание, обич и свободна воля и нейното разгръщане на все по-високи нива на осъзната дейност обхващащи света. Във всички тези

хора бяхме свидетели на един начин на съществуване драматично по-цялостен, положителен и устойчив отколкото у техните развитийни еквиваленти, които проявяват некритично съзнание.

Тези житейски истории разкриват могъщия потенциал на активирането на човешкия духовен стремеж към истина, красота и доброта. Когато този потенциал е активиран, човек развива искреност на сърцето и интелекта и структурно познавателните способности на интелекта влизат в синергизъм с проникателността и моралната мотивация на сърцето. Очевидно е, че има много развитийни пътища към критичното съзнание. За някои хора интелектът води, а за други води сърцето. Но общо взето профилите, които показват ръководна роля на сърцето изглеждат по-добре интегрирани и по-разгърнати. Това откритие на настоящото изследване съвпада с изводите и на Далос и екипа му, който изследва 100 живота посветени на общото добро в сложен глобален контекст. Изследователите пишат: “Посветеният живот проявява сърце – не просто сантименталност, а по скоро силата и красотата на проникателното сърце, което е съчетано с отворен и информиран интелект и е способно да разбира реалността по начин, който търси не да избегне, а напротив, да ангажира основните изпитания на 21-ия век”.

До каква степен образованието, така както го познаваме, не само развива рационалната способност на човека, но и неговата искреност и сериозност, морална страст и само-рефлексия, силата на сърцето да бъде привлечено от красотата, истината и добротата, и готовността да се действа в съответствие с това привличане, като едновременно с това човек продължава да преосмисля разбирането си за красота, истина и доброта? Сериозното внимание към този въпрос разкрива, че преобладаващите образователни парадигми не разпознават като образователна цел развиването на духовните сили на сърцето в хармония с култивирането на интелекти. Напротив, те дефинират много по-тясно рационалистично ударение, наследено от материализма на Просвещението. Там където се получава добро образование, то е резултат на често неоченени индивидуални образователи, които далеч надхвърлят дефинираните си цели и си поставят задача да култивират сърца чрез обич и личен пример.

Образователните нововъведения, които се разпространяват напоследък започват да превъзможват дълготрайното ударение върху развитието на логико-математическа и езикова интелигентност, причинен анализ и работа с релационната логика на езиковите структури. Работата на Гарднър върху седемте вида интелигентност (Gardner, 1983, 1993) доведе до нарастващи усилия да се коригира неравновесието и да се развива един по-хармоничен и цялостен подход към образованието на човека – подход, който държи сметка за различните форми на интелигентност и нуждата за тяхното съчетаване. Въпреки това ударение обаче, развиването на междуличностна интелигентност, както и на естетическа, музикалната, пространствената и кинестетичната интелигентност са все още в периферията на образованието, а вътрешно-личностната само-рефлексивна интелигентност остава почти напълно извън сферата на общественото образование.

Някои публикации напоследък приканват образованието да култивира интелигентност разбрана по нов начин – като “диалектика на интуитивното и аналитичното начало” (Hart, 2000). Харт пише, че младите хора трябва да се научат “да виждат през очите на сърцето” и да развият “мъдрост, която съчетава проникание към това, което е истинско

и етика на това, което е правилно”. Такива образователни цели предполагат обединяващо разбиране за морално развитие, което засега напълно отсъства в образователната система.

Съвременното образование продължава да отразява преобладаващата онтология на материализъм и философия на релативизъм. Наблюдава се въвеждането на различни новаторски елементи като например ударение върху критично мислене, разкази и писане върху вътрешни преживявания като средство за развиване на вътрешно-личностна и междуличностна интелигентност. Но тези елементи не са истински интегрирани в една цялостна концепция за образование, а са хлабаво съчетание от чисто прагматични цели. Там където се развиват интердисциплинарни области, като глобални изследвания или образование в човешки права и където се изисква образователен елемент на реална служба на хората, също се наблюдава прагматична разпокъсаност и липса на цялостна концепция. Например, за да може Регентският Съвет на един университет да одобри интердисциплинарна бакалавърска специалност като Европейски Съюз или глобални изследвания, трябва да се докаже икономическа или политическа изгода. Липсва едно цялостно, интегрирано историческо разбиране за характера на индивидуалния и колективен човешки потенциал, което да обедини всички образователни усилия в една обща цел.

Парадигматични причини за липсата на цялостен образователен поглед/визия

Парадигматичните причини за отсъствието на всеобхватен поглед в образованието могат да бъдат разбрани най-добре като се има предвид, че образованието във всяко общество отразява структурните взаимоотношения между главните социални сектори. Според Маласка (Malaska, 1993), член на Клуба на Рим и от 1990 година главен секретар на Световната Федерация за Футуристични Изследвания, обществото се състои от три основни сектора – икономически, социално-политически и духовен. Тези три сектора си взаимодействат и “обществото като цяло е хармонично или нехармонично в зависимост от качеството на взаимовръзките между трите сектора”. Дотолкова доколкото един сектор доминира, неравновесието подкопава автономността и оптималното функциониране на подчинените сектори.

Както споменахме в първа глава, Маласка намира, че повечето съвременни общества представляват примери на такова неравновесие, което обяснява защо образованието в посока към критично съзнание в момента е повече визия отколкото реалност в която и да е част на света. Преобладаването на икономическия сектор в западните индустриализирани общества обяснява високата степен на индивидуалистична инструментално-прагматична мотивация установена сред повечето интервюирани американци в това изследване. Образованието в Съединените Щати се възприема най-вече като път към по-добра работа и по-престижна кариера. От 20 интервюирани американци 12 проявиха некритично съзнание, двама проявиха пред-критично съзнание, трима проявиха преходно критично съзнание и само двама проявиха зряло критично съзнание. Материализмът и релативизмът преобладават в американското съзнание и се изразяват в дълбока парализа на волята и дълбоко разцепление между интелекта и сърцето. Образованието в Съединените Щати и повечето от западния свят е все още предимно материалистично и отразява ценностната система на капиталистическия пазар.

Преобладаването на социално-политическия ред в бившите страни от Източна Европа обяснява силно идеологическото мислене на интервюираните българи и тяхната склонност към реактивен интелектуален индивидуализъм.

Най-голямата пречка за развитието на критичното съзнание в българската извадка са от една страна тоталитарните идеологии, а от друга идеалистичните индивидуалистични реакции, които по същността си са също тотализиращи. В някои интервюта, като например при Иван, тази тотализираща склонност закостенява в идеологическо съзнание, което е антитеза на критичното съзнание. При други, като например Евгения и Здравко, тази склонност търси философско развитие, но среща трудности в отварянето към духовното измерение. Промените в Източно Европейските общества започнаха да деконструират до известна степен идеологическия и тотализиращ характер на образованието и да възприемат все повече западния модел.

Преобладаването на духовния сектор в много страни от ислямския свят обяснява защо, до толкова до колкото съществува обществено образование, то се базира на Корана и не е достатъчно балансирано с развитието на критично-аналитичните способности на интелекта. Освен това страхът изглежда доминира над обичта в традиционното ислямско образование на сърцата. В по-икономически развитите ислямски общества, ислямското образование е в напрежение с другите два подчинени социални сектора, което поражда силни противоречия илюстрирани най-покрътително след 11 Септември 2001г.

Опитът на авторката, която е живяла и преподавала в Зимбабве, потвърждава наблюдението на Маласка, че някои африкански общества са пример за това какво става когато нито един от секторите не допринасят към социалното развитие. Нито едно общество в съвременния свят не показва оптимален резонанс между трите социални сектора. Но въпреки неравновесието според гледната точка на Маласка, западните индустриализирани общества са най-близо до желанния резонанс. Тъй като западната образователна система, която акцентува развитието на критично мислене, е най-близо до опитите за развитие на критично съзнание, трябва да разгледаме внимателно настоящите ѝ ограничения.

Ограниченията на съвременната образователна парадигма

От времето на Просвещението, западната цивилизация е постигнала официално разделение между наука и религия, което е отворило вратата на еманципацията на модернизма и е позволило на човешкия интелект да се развива и да изследва заобикалящия го свят. Западната цивилизация се превръща в съвременната люлка на математиката и точните науки, които наследява от арабския свят, където те се развиват първо като директен резултат на Ислямското Проявление през 8 век. Западната цивилизация все повече започва да слага ударение върху материалистични онтологични презумпции относно характера на света, живота и човека. Това разделение между наука и религия на запад може да бъде разбрано като етап на развитие в колективната еволюция на съзнанието.

Както видяхме в модела на Уейд във втора глава, развитието на ранното съзнание преминава от наивно съзнание, отдадено на естествен и директен духовен контакт със вселената, към егоцентрично, конформистко и постиженческо или афилиативно съзнание,

което все повече се фокусира върху конкретната и абстрактна логика на явленията. Ако ранната човешка цивилизация проявява обаяност от многото конкретни изражения на божественото в заобикалящия свят, то развитието към Просвещението и модерното съзнание разкрива все по-целенасочено търсене на абстрактната логика, която управлява материалните реалности. В това търсене е естествено да се стремим да отделим материалните от духовните явления и да се усредим върху първите. Проблемът настъпва, когато това, което е имало стойност като етап на развитие и като такова е трябвало да остане относително, постепенно бива абсолютизирано и третирано като даденост. Това е причината, поради която сега, въпреки изобилните доказателства за наличието на по-напреднали форми на съзнание (автентично, трансцендентално и единно) и за техните всеобхватни форми на познание, продължава да бъде немислимо за сериозната наука да преосмисли разцеплението между материя и дух, между наука и религия. Съвременното западно образование носи щампата на това разцепление.

Пред нас стои еволюционната необходимост да преосмислим подхода си. Проблемът е, че в последния век и половина науката настоява да тества, за да потвърди или опровергае която и да е теория. В областта на материята до този момент този подход беше продуктивен – той ни изведе на луната, позволи ни да изследваме космоса, внесе технологична революция в ежедневието ни, започна да декодира човешкия геном и значително удължи средния човешки живот. За известно време имаше причини да се смята, че това е супер-подходът, който ни е необходим.

Две неща се случиха напоследък, които разклатиха чувството ни за удобство. Едното е, че същият позитивистичен подход, който донесе на хората тези забележителни научни постижения, все повече води до екологически, социални и психологически проблеми, които не можем да решим в световен мащаб ако продължаваме да се отнасяме към живота по този сегментиран начин. Другото е, че щателното прилагане на научния метод доведе физиците до заключението за неговите ограничения. Установи се, че на под-атомно ниво материята не е сбор от управляеми частици в празно пространство, както вярвахме в последните сто години, а представлява сложни енергийни вероятностни конфигурации, които са силно динамични и се влияят от енергийното присъствие на наблюдателя. Така илюзията ни за научен контрол и абсолютна обективност е поставена под въпрос. Ние все още се мъчим да осмислим пълното значение на Хайзенберговия принцип на несигурността.

Ясно е, че не можем повече да абсолютизираме линейния подход към явленията и че е необходим сериозен, отворен и разгърнат диалог между това, което може да се тества и това, което може само да бъде изведено или хипотезирано. Много е вероятно синергизмът на този диалог да доведе до качествен скок в човешкото разбиране.

Преди да закаменят в догми, древните и по-нови религиозни традиции са използвали много метафори, за да насочат човечеството към осъзнаване на психо-духовните закони в основата на живота и на пътищата да се живее в синхрон с тях. Всяка една от тези традиции е развила забележителни системи на психологическо разбиране (Будистка психология), социална организация (Конфуцианство) и медицинско лечение (йога, акупресура, акупунктура, билкова медицина и т.н.). Да продължаваме да пренебрегваме валидността на тези системи просто защото не се вмести в настоящата

научна парадигма е не само психологически незряло, но и безотговорно от научна и социална гледна точка.

Затова колкото и продуктивна да е била материалистичната гледна точка, тя трябва да бъде релативизирана с оглед на нарастващото осъзнаване на факта, че материята не е крайната форма на съществуване и може би трябва да се разбере като изражение на духа. Въпреки че не е необходимо всеки учен да възприеме тази гледна точка, е важно да се вземе сериозно тази възможност и да се изследват изводите от нея. Това, което не може да се изследва директно, може да бъде потвърдено или отхвърлено чрез наблюдения върху въздействията му върху наблюдаемия свят на материята.

Такъв онтологичен поврат би променил из основи качеството на образованието, което в момента се дефинира от материалистичната презумпция, че човешката природа е в основата си инстинктивна и себична. Образователната практика е раздвоена между бихевиористична социализация и ударение върху развитието на умения, при което интелигентността се редуцира до развитие на мозъка. Отсъстват значими модели на автентичен морален авторитет или какъвто и да е интегриран духовен разговор. Пример за това е редуccionисткото третиране на алтруизма в съвременната социална наука и разграничаването на редките алтруистични индивиди и примери на развито морално съзнание като Ганди по-скоро като изключение отколкото като правило за човечеството.

Както отбелязва етичният философ Алаздер Макинтайър, концепцията за алтруизма се развива през 18 век, с развихрянето и триумфа на егоцентричната личност. Тъй като човешката природа е обявена по същество за себична, алтруизмът става едновременно необходим и невъзможен. Така алтруистичното поведение започва да се разглежда като отклонение.

В същия дух, тези които работят усилено в обществената арена, особено ако са посветени на фундаментална промяна или наболели въпроси, често получават етикет "активисти". Това описание се запазва за хора, които изглежда са надхвърлили конвенционалните политически племенни норми и се възприемат от другите като посветили себе си на кауза отвъд нормите на обществото.

Тенденцията да се отделя в специална категория критичното морално съзнание е наследство от индивидуализма и материализма. Когато образованието наистина се насочи към развиването на все по-сложните и разгърнати морални форми на съществуване, описани в тази книга като път на оптимално развитие, то трябва да започне от презумпцията, че критичното съзнание не е изключение, а осъществяване на човешкия духовен потенциал. Такова образование трябва да осмисли онтологичните си презумпции за характера на реалността, живота и човека. Както заключват Далос и екипът му, ние трябва да преразгледаме преобладаващите образи и символи и да видим до каква степен стимулират "и внушават силата и достойнството на гражданството, необходимо в 21-ия век", защото "качеството на едно общество зависи от силата на въображението му да си представи един по добър свят и от смисъла на гражданството в това общество".

Отваряне на образованието към човешкия духовен потенциал

Въпросът е как образованието би могло едновременно да запази и развие по нататък забележителните успехи в развитието на рационалния интелект от времето на Просвещението, като едновременно с това приеме, че вярата единствено в разума се е оказала недостатъчна да помогне на човечеството да превъзмогне закостенелите модели на конфликт и да се придвижи към създаването на истински хармонично, мирно и екологически устойчиво глобално общество?

Образованието в посока към критично съзнание разпознава духовния потенциал на човека и култивира уравнивено взаимоотношение между интелект и сърце. Това образование нито репресираща, нито абсолютизира материалната природа на човека, а я насочва към все по-адекватен размисъл върху духовния характер на живота. Такова образование трябва да започне с разпознаване на духовния потенциал на детето, описан от много изследователи (Coles, 1990; Lewis, 2000; Robinson, 1977), който е силно пренебрегван исторически както на изток, така и на запад. Какво имаме предвид като говорим за духовната природа на детето?

Както посочва Луис (2000), терминът *духовно* често се използва във връзка с други термини като морално, религиозно, етично и дори културно и затова често е смятан за празна категория. Системният анализ на Луис показва, че такава гледна точка е резултат от редуционистка методология, която не разпознава че цялото е по-голямо от съставните си части и че макар и “духовното да включва личното и социалното, то не може да се редуцира до тях”. Както изяснихме в предишния раздел, когато духовното се разбира като същността на реалността, т.е. като чиста потенциалност, лесно се вижда как то се изразява във всички познати измерения на съществуването, но е по-голямо от всяко едно от тях, както и от тяхната механична сума.

Напоследък се поражда разбирането, особено силно изразено във Великобритания, за нуждата да се включи духовното развитие като образователна цел. Британската служба за учебни програми и оценка посочва духовното и морално развитие като важни измерения на учебно постижение (SCAA, 1995, 1996). Заедно с това се наблюдава нарастващ академичен спор относно това какво представлява духовното образование и какво трябва да бъде неговото взаимоотношение с религията (Best, 1996; Blake, 1996, 1997; Carr, 1995, 1996a, 1996b; Lewis, 2000). В този спор има три различни тенденции.

Първо, заема се позицията, че за да може духовното образование да не се превърне в празна категория, то трябва да бъде поставено в контекста на участие в съществуващи религиозни традиции, като по този начин придава структура и цел на духовните търсения и запазва техния интелектуален смисъл (Carr, 1995, 1996a, 1996b). Тази позиция признава, че духовното развитие включва не само религиозна практика, но и развитието на артистична изразителност и чувствителност. Според втората позиция, тъй като духовността е тясно свързана с религията, тя не може да бъде цел на светските образователни програми, които трябва да ограничат целите си до морално образование и култивиране на политическа чувствителност (Blake, 1996, 1997).

Третата позиция смята за редуционизъм интерпретирането на духовното образование като религиозно и морално. Луис посочва, че духовността трябва да се разглежда като характеристика на всички явления, тъй като психологическият факт на духовното не е ограничен в никоя човешка сфера. Хората имат способността да преживяват

чувства на възторг и изумление, благодарност, себе-надмогване, вътрешно единство и цялостност, обич и спокойствие във всяка сфера на човешка дейност. Именно тази човешка чувствителност трябва да бъде развивана и обогатявана чрез образованието на всички равнища и по всички предмети. В този смисъл “моралното, естетичното, религиозното или просто образователното включват, а не изключват духовното”.

Според тази перспектива, моралността е едновременно резултат от духовното образование и негово условие. Базирайки се на Будистката традиция, Луис посочва, че живеенето по начини, които не нараняват другите, е условие за способността ни за спокойна концентрация и проникателна мъдрост, като едновременно с това е и резултат от духовната практика. Това разбиране се потвърждава от наблюденията върху хора с критично съзнание, които винаги изпъкват с искреността на мотивите си. Както стана ясно когато разгледахме внимателно тази чистота на сърцето, във всеки един профил тя беше свързана с някаква форма на духовно образование, което е активирало дълбокото измерение на човешкото съществуване.

Луис разграничава между духовно образование и религия. Религиозните традиции се стремят “да дадат форма на духовното, но в този си стремеж пренебрегват неговата неуловимост и динамичност” и често се превръщат в крайна сметка в репресивни йерархии, които унищожават духовните възприятия. Затова Луис предлага духовното образование като фундаментална ориентация към самопознание и разбиране на нашите взаимовръзки със всички неща, при което трябва да се разчита на широк обхват от духовни практики за успокояване на съзнанието, развиване на творческата способност и внимателно изследване на човешките преживявания. Като цяло той разбира духовното образование като култивиране на качествата на интелекта и сърцето чрез практики, които подканват към автентично търсене.

Целта на всяко истинско духовно образование е равновесието: равновесие между интелект и сърце, между признаване на материалните реалности без излишно отдаване на тях и търсенето на по-дълбоко разбиране на живота. За много хора, които са изпитали моралистичното отвърщане от радостите на живота в основата на много Юдейско-Християнски и Ислямски практики, самото споменаване на идеята за духовно образование събужда исторически асоциации с репресия и неравновесие, както и с лицемерен и квази-аскетичен подход към живота. Такива реакции са лесно разбираеми като се има предвид, че твърде дълго концепциите за духовно образование и религиозна индоктринация са били използвани взаимно-заместимо.

Но автентичното духовно образование може винаги да се разпознае по това, че се стреми към равновесие като фундаментален жизнен принцип. През 500-ната година преди новата ера, Конфуций учи, че равновесието “е великият корен, от който растат всички човешки дейности в света и че тази Хармония е универсалният път, който трябва да преследваме”. Липсата на хармония и реактивното само-угаждане, които са в основата на страданията и параноята в нашия свят, трябва да бъдат надмогнати чрез просветено и балансирано образование, което Буда описва по следния начин: “То подрязва лампата на мъдростта и поддържа съзнанието ни силно и ясно”.

Има основание да се смята, че световните религии имат право когато твърдят, че детето донася душа в този свят и че тази душа естествено се стреми към доброта, истина и красота. Когато един родител или образовател от самото начало поглежда в очите на

детето с това разбиране, той помага да се проявят дълбоките интуитивни ресурси на детето и неговото вродено морално чувство. Така детето постепенно осъзнава своите ресурси и става активен участник в разгръщането на собствения си интелект и сърце.

Образованието в посока към критично съзнание е смесица от духовна насока, която подрязва младото дърво и му позволява да расте високо и устойчиво и от органично разгръщащите се вътрешни конструкции на детската интуитивна духовност и на интенализираните гласове на автентични възрастни морални авторитети. Такова образование помага на детето да овладее импулсите си към агресия, гняв, ревност и разрушителност, които иначе постепенно се свързват с развиващото се егото и водят до раздуването на егото отвъд равновесното му положение, като стават източници на това, което наричаме зло. Когато детето се научава да овладява примитивните си импулси, това не е същото като да ги репресира или отрича. Овладяването означава да се развива самопознание и самоконтрол, които водят до промени в мисленето и до по-задълбочено разбиране на живота, като се избягват прекалените очаквания и хроничните огорчения. Макар че пълното достигане на такава вътрешна интеграция е без съмнение явление на напредналото развитие на възрастния човек, децата и младите хора имат много повече способност за развитие в тази посока, отколкото понастоящем виждаме в тях.

В разказите, които разгледахме на хората с критично съзнание, видяхме отново и отново как тези деца постепенно откриват силата на собствения си интелект благодарение на това, че са непрекъснато пренасочвани навътре от мъдри възрастни. Тези деца са окуражавани да търсят отговори в тишината на сърцата си; молитвата е често важен елемент в този процес. Тези деца са също така изложени на един достоен начин на живот моделиран от заобикалящите възрастни, който не е припрян и хаотичен, а истински уважава човешкия дух. Те са изложени също на постоянен дискурс, който назовава и дава принципни обяснения на живота живян от морален и духовен център. По този начин интелект и сърце са в непрекъснато синергетично взаимодействие и никога не се раздалечават прекалено много.

Далос и екипът му също установяват в техните интервюта, че двата най-важни източника на положителни представи у моралните лидери, които изследват, са семейството и автентичната религия – нещо, което и ние установихме в седемте примера на критично съзнание в тази книга. Една от техните интервюирани обяснява, че “религията повече от която и да е друга институция може да оформи отношението ни към нещата – отношение на любов и справедливост и за това кой има значение в този свят”. Същата жена пояснява, че не говори за такава религия, която разчита на “артефакти”, а за “онова, което е истински живо и жизнено.” “Църквата”, казва тя, “прекалено често се страхува и затова разчита на артефакти.”

Когато разграничим религиозни артефакти и религиозен дух става ясно, че самопознанието и самоконтролът винаги са били в сърцето на световните духовни учения. По-долу следват няколко извадки от различни духовни традиции, цитирани от Брайсън (Bryson, 1999):

Научи се да разграничаваш Аз-а и Истината... Не търси аз-а, а търси истината. Ако освободим душите си от дребнавия аз, ако се освободим от зла воля по отношение на другите и станем чисти като кристален диамант, който отразява светлината на

истината, то каква лъчезарна картина ще изникне у нас и как ще отразява тя нещата такива, каквито са, без примеса на горящи желания, без изкривяванията на грешни илюзии, без възбудата на привързаността и неспокойствието. (от Ученията на Буда)

Този, който не мрази нищо живо и сам живее добронамерено и със съчувствие, свободен от арогантност, свободен от любов към аз-а, непроменен от добро или зло, търпелив, доволен, твърд във вярата си, овладял себе си, верен на думата си, търсещ Мен с душа и сърце, заклел се в Мен, обичай този човек. (от Ученията на Кришна)

Твоите очи са Моето доверие, не позволявай на праха на суетните желания да замъгли блясъка им. Твоите уши са признак на Моята щедрост, не позволявай на шумотевицата на непристойни мотиви да те отвърне от Моето Слово, което обгръща цялото съзидание. Твоето сърце е Моята съкровищница, не позволявай на предателската ръка на аз-а да те ограби от перлите, които Съм поставил там... Бъди примирен и подчинен като земята, та от пръстта на твоето съществуване да разцъфне ароматен, свещен и многоцветен зюмбюлт на Моето познание. Бъди горящ като пламък, за да изгориш булата на неосъзнатост и да затоплиш чрез оживителните енергии на обичта към Бога смръзналите и заблудени сърца. Бъди лек и необременен като бриза, за да бъдеш приет в преддверията на Моя двор, на Моето недостъпно светилище. (от Ученията на Бахаулла)

Луис правилно посочва, че религиозно и духовно образование не са едно и също нещо, но неговото разбиране за религия е в известна степен исторически ограничено. Ролята на религията в духовното образование може да бъде видяна различно ако разбираме религията сама по себе си като исторически процес на прогресивно проявление. В това прогресивно проявление, пораждането на всяка нова религия в света е довело до огромен скок напред в човешката цивилизация, а по-късното ѝ закостеняване в йерархични структури на власт в крайна сметка се е превръщало в източник на репресия, насилие, корупция и разочарование.

Както посочва Питирим Сорокин, почетен професор по социология в Харвард и първият ръководител на катедрата по социология в университета в Санкт Петербург, "най-дълго съществуващите организации...великите етико-религиозни организации – Даоизъм, Конфуцианство, Хиндуизъм, Будизъм, Джайнизъм, Християнство, Мохамеданство" - са съществували в продължение на столетия в сравнение с много по-краткосрочните други форми на организация през вековете. Въздействието на религиозни и духовни учители като "Лао Дзе, Конфуций, Мойсей, Буда, Махавира, Исус, св. Павел, св. Францис от Асизи, Махатма Ганди и другите основоположници на велики религии, откриватели на вечни морални принципи и живи превъплъщения на възвишена неогоистична любов", остава без сравнение сред монарси, завоеватели, революционери и други исторически фигури. (Maslow, 1959)

Важно е да разберем човешката тенденция да абсолютизира относителни истини. Тази склонност е част от бавното историческо съзряване на колективното съзнание и е довела до корупцията на всички човешки институции с времето. Ако не оценим този факт,

ще трябва да заключим, че самите институции са природно зли и трябва да бъдат ликвидирани – насока, която за съжаление преобладава в съвременното мислене. Всяка религиозна институция, която е възникнала в света е предоставила за известно време важни и необходими структури и насока в ежедневието живот. С времето всяка една е била корумпирана и заместена от друга, по-нова религиозна институция, която е отговаряла по-добре на нуждите на времето.

Всяка историческа религия съдържа едновременно динамични и статични форми на качество, които разграничават Пърсик (Pirsig, 1974, 1991). Практикуващите във всяка религиозна традиция в света винаги са изразявали едновременно невъзможността да се улови и кодифицира във форма неуловимото (от там и относителността на всички кодифицирани форми) и важността на формите, които дават структура на човешкия опит и го обогатяват, когато се подхожда към тях отворено. Затова настоящата тенденция да се идентифицира религията с провалени институции и да се отхвърля, е както късогледа и исторически неправилна, така и пренебрегваща съществуването на съвременни религии, които са развили съвременни форми на демократични институции и не са още корумпирани, а функционират дълбоко положително и конструктивно.

Затова е важно да не се противопоставят религията и духовността, а да се оцени значението на всяка от тях в човешкия живот. Вроденото ни морално чувство и интуитивното ни привличане към доброто, истинското и красивото се нуждаят от контекст, който да ги подхранва, особено във формиращите години. Автентичната религиозна и духовна практика, различна от догматичните, репресивни, враждебни и инвазивни религиозни практики, предоставя този контекст, както видяхме в живота на хората с критично съзнание.

Задача на семейството е да открие и да се посвети на духовен път и да моделира за децата си вяра и постоянство. В образователната система децата имат нужда да изучават и да бъдат изложени на красотата и богатството на всички религиозни и духовни традиции, за да могат да научат как различните традиции са част от прогресивното разгръщане на човешкия духовен потенциал. Децата ще открият, че едни и същи добродетели се култивират в много различни традиции, всяка от които е ръководила човечеството в договарянето на най-важните неща в живота – раждане, семеен живот, работа, стареене и смърт. По този начин децата ще развият критична проникателност вместо нетолерантни абсолютистки представи и ще се научат да ценят от рано в живота си красотата на единството в разнообразието. Именно това означава да расте едно дете с отворено съзнание и сърце, без да се загубва в неизвестността или още по-лошо в аномия и безнадеждност поради липсата на ценности; да расте заземено и едновременно с това отворено за доживотно развитие.

Има училища, които вече разпознават и отговарят на тази нужда. Те разбират, че колкото и да е важно западното ударение върху интелектуално и артистично развитие и етика, сами по себе си те не е достатъчни да ангажират пълния морален и духовен потенциал на младите хора в контекста на всеобщата загуба на ценности и отчаяние. Младите хора, които не знаят, че носят вродено благородство, което трябва да се развива, потъват в морална дезориентация и всепроникващ вакуум поради липсата на автентични морални авторитети в живота им. Техният бунт пред отчаянието заема все по-драстични

форми на алкохол, секс и наркотици, а техните учители нямат авторитета да им предложат една

по-ангажирана морална и духовна насока. Затова в обществената образователна система днес владее климат на индивидуализъм и етичен релативизъм.

Училища, които се противопоставят на тази тенденция, гледат на децата като на духовни същества, които се нуждаят от зряло ръководство, за да се научат да изразяват последователно своя духовен потенциал. Авторитетът на възрастните и уважението към децата като към едно свещено доверие създават нова категория учители – истински осилени образователи. В такива училища, като например международното бахайско училище Максвел в Канада, заедно с редовната учебна програма, всеки семестър децата избират една световна традиция и я изучават в дълбочина. Заедно с уроците по история и световна литература, изучаването на Исляма, Будизма, Християнството и Бахайската вяра отварят съзнанието и сърцата към ново ниво на уважение към човешкия духовен път. В най-конфликтната и най-идеалистичната възраст – юношестката – децата намират устойчиви идеали, които обгръщат света, учат се да откриват и да превъзмогват собствените си предразсъдъци, развиват гледна точка, много по-широка от преобладаващия стандарт на връстниците им, научават се да отстояват и едновременно с това да обичат и осъзнават какво означава да живееш като достоен човек и световен гражданин в служба на човечеството в една бурна епоха.

Такъв вид образование би трябвало да е достъпно за всяко дете, ако възрастните в този свят са наистина посветени на развитието на критично съзнание и глобално гражданство, а не на личните си и идеологически страсти и страхове. Разпознаването на човешкия духовен потенциал е определящ фактор в живота на хората с критично съзнание от различните епохи, но не се осъществява в живота на мнозинството от хората. Преобръщането, пред което сме изправени в науките и в образованието, е част от световния процес на духовно събуждане, който световните лидери вече разпознават (виж първа глава), но който трябва да бъде разпознат и активно подкрепян в образованието.

Сериозна интеграция на наука и духовност

Ако продължаваме да смятаме, че само науката развива интелекта и че религията просто запълва емоционални нужди и затова е съвършено различна човешка дейност, не можем да се придвижим напред и да хвърлим мост над съвременното нездраво сегментиране на живота. Вече се чуват гласове, които посочват вярата, която се изисква в науката (Kuhn, 1970), както и метода на религията (Aull, 1988) и акцентуват органичния процес на постепенната интеграция на наука и религия като част от едно ново равнище на разбиране на космоса в четирите му аспекта: външно-индивидуален (поведенчески), външно-колективен (социален), вътрешно-индивидуален (преднамерен) и вътрешно-колективен (културен). (Wilber, 1998)

Както сочи Уилбър, когато изучаваме това, което заобикаля индивида, изучаваме поведението на компонентите на света от атоми до неокортекс. Когато изучаваме вътрешния свят на индивида, изучаваме съзнанието в целия му диапазон от най-проста раздразнимост от външни стимули, сензации и перцепции до творческа визия. Когато изучаваме това, което заобикаля колектива, ние изучаваме колективни социални

организации, от галактики и екосистеми до нации и планетни цивилизации. А когато изучаваме колектива отвътре, изучаваме култури и светогледи, от протоплазмени и вегетативни до най-просветените човешки култури. Във всеки квадрант са подходящи различни видове познание и нито един вид не трябва да се абсолютизира, защото всички те трябва да влязат в интердисциплинарен диалог.

Религията, както и науката допринасят към разбирането на всички квадранти. Когато се абсолютизира, религията става несъвместима с науката, но когато се разбира като прогресивно откровение, тя е напълно съвместима. И в целия този процес не друго, а именно човешкото съзнание, с целия си потенциал и всичките си ограничения, се стреми да познава себе си и космоса. Следователно, необходимо е сериозно преосмисляне по няколко основни въпроса.

Първо, религията като разбиране за същината на човека и смисъла на живота трябва да бъде разграничена от историята на разгръщане и упадък на световните религии, при което трябва да се оценят равностойно както тяхното разгръщане, така и техният упадък. Като разбиране за изначалния духовен, енергиен и релационен характер на живота, чието изражение е материалният живот, религиозното прозрение е съпътствало човечеството от началото на цивилизацията. Всяка следваща религиозна традиция преосмисля и задълбочава това прозрение, което днес е подкрепяно от откритията във физичните науки. Всеки път когато това разбиране излезе на преден план с появяването на нова световна религия, то ангажира най-прогресивните и автентични умове, говори на скритата мъдрост в сърцата на обикновените хора и въпреки съпротивата на закостенелите по-ранни представи донася нов напредък и развитие на човешката цивилизация.

Да не се признава цивилизиращото въздействие на ранния Хиндуизъм върху племената населяващи долината на реката Хинду, или на Будизма върху целия далечен изток, или на ранното Юдейство и ранното Християнство върху западната култура, или на ранния Ислям върху арабските племена, е да се подхранва невежество. Въпреки че може би нито един образовател не би отрекъл открито горното твърдение, самата ни образователна система силно акцентува деградацията и упадъка на различните религии и тяхното закостеняване в ирационални митове и нетолерантни и репресивни догми, които спъват човешкия прогрес.

Второ, нито науката нито религията трябва да се абсолютизират. И двете трябва да се разглеждат и преподават като прогресивно проявление, а техните взаимни противоречия трябва да се третират като доказателства за това, че всяка от двете може да греши по определен въпрос и е нужно по-внимателно изследване и на двете. Ако престанем да бъркаме историческата корупция на религиозните практики и упадъка на религиозните институции със същината на религиозното познание и разбиране, ще отворим пространство за внимателното изследване на това разбиране.

Религиозното разбиране се базира на размисъл и проникновение. В него доминират директните форми на познание, макар че рационално-аналитичното познание също си има свое място. Научното познание също разчита на размисъл и прозрение, както показват всички големи открития в науката, но то е предимно вкоренено в рационално аналитични процедури. Затова, макар че и наука и религия в оптималния си вариант включват пълния обхват от форми на човешко познание, те поставят ударение върху различни аспекти и в този смисъл взаимно се допълват.

Например изучаването на съзнанието и човешкото поведение само от гледна точка на новите постижения на невро-биологията и психологията е твърде бедно начинание, което не развива критично мислене и проникателност, тъй като изследването на съзнанието и поведението е старо колкото човешката цивилизация. Все повече започваме да осъзнаваме, че това което науката и религията допринасят към разбирането на съзнанието и поведението не са задължително несъвместими истини, а по-скоро взаимно допълващи се различни аспекти от една по-голяма картина, която ние все още не разбираме.

Затова и науката и религията имат много да научат една от друга; те и двете ангажират по важни начини човешкия ум и сърце. В диалог те предпазват интелекта от арогантност и невежество и сърцето - от фанатизъм и страх. Затова и двете трябва да са част от едно балансирано и цялостно образование, което култивира интеграцията на интелект и сърце. Хората, образовани по такъв начин, са далеч по-способни да участват с уважение и равноправие в диалога между Изтока и Запада, Севера и Юга, както видяхме в живота на Ганди. Те развиват способността да помагат на човечеството да се придвижва към де-сегментиране на базисните и социалните науки и социалните институции в хармония с напредналото ни разбиране.

Централно място на универсалните морални ценности

Какво е взаимоотношението между духовност и морал? Както посочва Луис, в много духовни традиции понятието за духовна практика и морално поведение са неразривно свързани, но това не означава, че значат едно и също нещо, а че се развиват успоредно и взаимно се усилват. По думите на св. Павел, цитиран от Луис, “реколтата на духа е любов, радост, търпение, милост, вяност, нежност и самоконтрол”. Култивирането на духа води до “предразположение към морално поведение”, а това предразположение на свой ред укрепва “отвореността към духовното”.

Ако разпознаем човешкия духовен потенциал от самото начало на живота, трябва да превърнем в приоритет граденето на този потенциал и култивирането на естествената наклонност на детето към добросъвестност и емпатия. Това означава, че основните морални ценности трябва да заемат централно място в обществения дискурс и образователните въздействия, включително и в средствата за масова информация. Настоящото състояние на обществения дискурс се характеризира с неустойчиво равновесие между релативизъм, благодарение на който можем само да прокрадваме морални стойности в разговора под прикритието на практични съображения и поляризираното политическо и идеологическо морализаторство. Твърде малка част от тази обща картина е истински водена от морални стойности.

Неотдавнашен пример за съвременното състояние на обществения морален дискурс беше дебата около личния морален избор на Клинтън като президент на САЩ. Как би изглеждал един истински морален начин да се посрещнат последствията от изборите на Клинтън, така че да се превърне цялата ситуация във възможност за младите хора да научат един по-голям урок, вместо да се проповядва, спори и морализира? Много от тези, които принципно се противопоставиха на моралния избор на Клинтън, се чувстваха оправдани да подемат една обществена кампания на зло, самонадеяно праведно

политическо линчуване. Те не се спряха дори и пред това да направят доклада със сензационни подробности за действията на Клинтън достъпен за всеки млад човек чрез Интернет, докато водеха кампания против президента. Колко от мъжете участници в тази кампания се спряха и се замислиха върху своите собствени лични грешки и влязоха в обществения диалог с чувство на скромност, щедрост, умереност и прошка? Или трябва да повярваме, че в епоха, когато сексизмът все още преобладава в обществената сфера, никой от тези мъже, повечето от тях членове на едно старо поколение, в което сексизмът беше втъкан в мъжката социализация, нямаха нищо в собствения си живот, за което да се замислят и което да внесе известна умереност в самонадеяното им възмущение? Нима духът на християнския морал се свежда до практиката на обществено унижение с всякакви средства, или това наподобяваше повече горенето на вещици в пуританска Нова Англия през 18 век? А в другия лагер, нямаше ли начин да се признае с достойнство пълната значимост на личните избори на един президент, без да се води спор около легалистични детайли и полуистини? Това именно е духовният вакуум, на който са изложени нашите деца и младежи и който трябва да договорят като обществен модел за морал на възрастния човек. Чудно ли е тогава, че това младо поколение е известно като поколение X?

Ако видим себе си и децата си предимно като морални същества, които се стремят да разберат по-пълно морала като уравновесено и уважително отношение към живота, няма нужда да се ограничаваме с толерантно безразличие или нереалистични морализаторски твърдения. Не е необходимо да се срамуваме, че нашето разбиране за морал е все още противоречиво и непълно. Както науката и религията, така и нашето разбиране за морал също е прогресивно проявление, но това не е причина да изместим моралните съображения на периферията на обществения дискурс.

Не можем да възпитаваме млади хора с критично съзнание по пътя на обществен дискурс, в който преобладават опозиционни и егоцентрични дебати вместо истинска колективна консултация. Дори най-добрите информационни предавания, като например новините на Макнийл-Лара, които се стремят да предложат по-задълбочено третиране на събитията по света, попадат в същия модел на кратки реплики, кръстосани като саби между опозиционни лагери и не достигат до истински задълбочен, спокоен и сериозен разговор. Тези обществени модели разкриват презумпциите ни за това какъв е пътят към истината, както и неспособността ни да разпознаем и да уважаваме мъдростта у другите.

Децата трябва да растат в климат на автентичен морален дискурс в центъра на обществото, дискурс който моделира толерантност към неизвестността, уважение и истински отворена и задълбочена консултация на различни светогледи. Това би развило у децата фундаментално усещане за взаимозависимостта и колективния процес на човешкото семейство. Всичко друго е ориентирано не към световен мир, автентични морални ценности и образование по посока на критично съзнание, а представлява нашата продължаваща младежка любовна афера с войната и упражняването на сила.

В обобщение, последователното образование по посока на критично съзнание трябва да се базира на интегративен широко-мащабен поглед към глобалните исторически процеси, в които участваме и също такава интегративно разбиране за взаимоотношението между духовните и материални аспекти на живота. Такова образование трябва да надхвърли политическите залитания между консерватизъм и либерализъм, национализъм

и глобализъм, за да подготви хората да договорят един уравнивесен и пропусклив подход към минало, настояще и бъдеще, ръководен от осъзната морална дейност.

Наблюдават се някои окуражителни примери за възникването на такова разбиране. Сред тях е публикуването през март 2000г. на окончателната версия на Хартата на Планетата след осем години обсъждания, в които участваха повече от 100 000 души от поне 50 страни. Тази харта, която сега се признава като “дефинитивната декларация за етиката на планетата” (Pockorny, 2000), не само идентифицира този исторически момент като повратен в историята на планетата, но и посочва нуждата да се внедри разбирането за взаимозависимост и колективна отговорност във формалното и неформално образование за глобално гражданство и устойчиво развитие.

Така образованието по посока към критично съзнание представлява не по-малко от всеобхватно духовно образование. Концепцията за критичното съзнание предлага много прозрения относно това как да се култивира морално, духовно събудено и интелектуално интегрирано глобално съзнание.

Измерения на духовното образование

Дискутираните по-горе принципи са определящи за култивирането на критично съзнание – разпознаване и ориентиране на образованието към човешкия духовен потенциал; сериозно интегриране на наука и религия и поставянето на централно място на моралните ценности. Това преосмисляне на образованието може да стане по протежение на четирите измерения на моралната мотивация, всяко от които може да се възприеме като основна интердисциплинарна образователна цел. Степента, в която конкретни образователни въздействия отговарят на принципите на критичното съзнание може да се оценява чрез разширената мотивационна матрица предложена в трета глава като качествено средство за насочен критичен размисъл и анализ.

Невъзможно е в тази глава върху образованието да се дискутират всички изводи от профилите разгледани в предишните глави или да се отразят достойно всички образователни прозрения, които произтичат от първоначалното изследване. Достатъчно е да се каже, че образованието не може истински да изпълни своята отговорност към човечеството докато не а) се фокусира върху култивирането на морален характер, морална само-идентификация и морален императив; б) започне целенасочено да поставя ударение върху модели на автентичен морален авторитет и да подхранва морална отговорност и осъзната дейност; в) постави на централно място култивирането на все по-разширяващи се нива на емпатия и взаимно-свързаност, обгръщащи цялото човечество; и г) е готово да поведе открит духовен разговор относно истината и смисъла на живота.

Съвременното образование е изправено пред предизвикателството да надмогне колективната парализа на релативистичното мислене, характерно за прехода отвъд институционалните структури на аз-а и да интегрира най-доброто разбиране на пост-модерната мисъл в духовно осмисляне на човешкия потенциал. Без такава нова визия, дори най-големите ни постижения и най-почтените ни усилия са оцветени от горчивина, да не кажем цинизъм, и ние оставаме отчуждени от собствените си сили. Това става много ясно в изследванията на Колби и Деймън на живота на морални лидери, като активистката за човешки права Вирджиния Дър.

Изследването на критичното съзнание предлага много възможности за задълбочено интердисциплинарно осмисляне на холистичното образование във всички програми. По-подробно описание на тези възможности ще трябва да бъде обект на друга книга. В следващия раздел предлагаме някои начални идеи за това как общественото образование може да развива морална мотивация в съответствие с развиването на по-изтънчени структури на мислене.

Морална идентичност

Родители и учители трябва да развиват у детето съзнанието за неговото собствено вътрешно достойнство. Защо хората обичат децата? Защото в тяхно присъствие и чрез тяхната невинност и душевна чистота ние се докосваме до нашите собствени. Децата са естествено духовни, но не го знаят и проявяват също и други наклонности с развитието на егото. Те трябва да научат от нас, че са преди всичко духовни същества и трябва да свикнат да се само-идентифицират по този начин. Тяхното вродено морално чувство трябва непрекъснато да се ангажира чрез разговори и живи примери на добродетели като търпение, почтеност, милост, справедливост, жалост, щедрост, учтивост, уважение, чистота и любов. Когато децата открият тези си способности и се научат да ги развиват, това им вдъхва огромни сили. Същото въздействие има и четенето на книги, които описват тези способности у другите, например колекции от народни приказки и световни духовни учения (Таафакі, 1986).

Както показват изследванията на жизнени пътища, духовното само-разбиране естествено води до стремеж у младия човек да развива духовните качества на характера си. Добродетелите постепенно се възприемат като лични ценности и започва един съзнателен стремеж да се живее морално. Това е в основата на обичайния морал.

В основата всяко усилие да се освободи човешкия потенциал стои разпознаването на духовната същност на човека и помагането на всеки човек да развие чувството си за вътрешно благородство. Хората могат и трябва да се освободят от вътрешната нужда да се идентифицират предимно с преходни и съмнителни социални конфигурации и да се борят да градят чувство на идентичност в условия на страх, несигурност и социална състезателност. Както видяхме в някои от профилите, социализацията на човека може да бъде опосредствана от съзнанието за собствената му духовна природа и нейната способност за обич, милосърдие, служба, щедрост и справедливост, както и за силата на моралното поведение да изразява тази духовна природа. Прегръщането на тези ценности като идеали е в основата на положителното развитие в младежката възраст. Те осигуряват буфер на критична проницателност, висок личен стандарт и устойчивост, които опосредстват социализацията. Такъв процес става източник на морален характер, нормативни цели, морален императив и обичаен морал.

С възникването на съзнанието за духовна идентичност у детето, учителите трябва да подхранват осъзнаването на единството на човешкото семейство и да развиват емоционалната способност на децата да прегърнат цялата човешка раса.

Авторитет, отговорност и осъзната овластена дейност

Развитието на проникателност и уважение към автентични морални авторитети и постепенното развитие на чувството за личен морален авторитет и отговорност зависи от присъствието на фигури олицетворяващи автентичен морален авторитет в живота на младия човек. Повечето от хората, интервюирани от авторката, описаха липса на такива фигури в непосредствената си среда. Както посочват социалните критици, световното разпадане на семейния и комунален живот е особено силна реалност в отчуждените западни общества. Липсата на модели на автентичен морален авторитет се забелязва ясно и в академичните среди, където “разминаването между интелект и характер” беше наскоро описано в срещата на професор Колс с една задълбочена и разочарована харвардска студентка, която напуска Харвард и “фалшивия и претенциозен Кеймбридж”, защото не намира отговор на въпроса, който я измъчва: “Каква полза има да се познава доброто, ако човек не се стреми непрекъснато да бъде по-добър?” В обществения ни живот се наблюдава нужда от автентични морални авторитети, различни от лицемерните, самодоволно праведни и морализаторски псевдо-религиозни авторитети и от също толкова лицемерните, отчуждени и идеологизирани светски авторитети.

Изследванията показват, че автентичният морален авторитет обединява най-добрите консервативни традиции на изграждането на характер и стойности с най-демократичните идеи на прогресивното движение, без стереотипите на едната страна и дезориентацията на другата. Моралният авторитет не е място на битка между либерали и консерватори или между религиозни и светски подходи към съвременната социална реконструкция. Неговата духовна същност обединява тези противоположности и интегрира дуалистичните поляриности.

Нито един човек, независимо от икономическата си и семейна среда, не би трябвало да е лишен от образование, което развива дълбокото разбиране за живота и ученията на примерите на непреходност в човешката цивилизация. Образованието не може да изпълни своя мандат (*educare* на латински означава да се извади на светлина човешкия потенциал), ако живите примери на най-трансформиращите фигури в човешката история – духовните и морални водачи на човечеството – не са интегрална част от съдържанието, което се преподава. Това съдържание би трябвало да заема централно място в изучаването на литература, религия и история, но то трябва да обогатява също и преподаването на всички физични и социални науки. Ангажирането на младите хора в непрекъснат диалог с автентични примери на човешкия дух от всички културни и исторически епохи е могъщ начин да им се помогне да опознаят и да развиват собствения си морален авторитет, отговорност и осъзната дейност.

Взаимовръзки

В основата на всяко автентично духовно образование е развиването на разбиране за това, какво означава човек да влезе в истински взаимоотношения със света. Когато разглеждаме образователните възможности по отношение на това измерение на моралната мотивация е особено полезно изследването на Ногучи, Хансън и Лемпъл (1992). Както те посочват,

Развиването на моралните структури на новата епоха предполага дълбока промяна в концепцията за основните взаимоотношения: между човек и природа, между индивиди и групи, в рамките на семейството и между индивид и социални институции... В настоящия контекст на бурно разместване на пластове, някои от тези взаимоотношения са корумпирани, други са разбити, а други са станали безсмислени. За да могат да се преосмислят тези взаимоотношения е необходимо да се осъзнаят духовните аспекти на социалните структури и взаимоотношения.

Както видяхме в житейските съдби в предишните глави, взаимно-свързаността може и трябва да бъде развивана. Тя се научава най-добре в автентична духовна среда, която практикува взаимно-свързаност на всяко равнище.

Взаимовръзки с природата. Фактът, че обучението в поддържане на устойчиви взаимоотношения с природната среда практически не съществува в обществената учебна система и все още се възприема като нещо периферно по отношение на основните социални ценности, показва ясно късогледия, младежки светоглед, който цари на планетата. Много е писано по този въпрос, но по същество възникващата област на екопсихологията показва, че растящото отчуждение на децата от природния свят и привличането им предимно към технологични артефакти, както и лакомото и експлоатиращо отношение на възрастните към природата са източник на много психологически смущения.

Духовното образование трябва да култивира на всяко равнище едно ново чувство за отговорност да се съхраняват и използват рационално планетните ресурси. Такова образование трябва да преразгледа “самите цели и структури, около които е организирано обществото. Безкрайното натрупване на материални блага, тласкано от индивидуална и колективна жажда може само да влоши още повече състоянието на околната среда” (Noguchi, Hanson, and Lample, 1992).

Духовното образование трябва да култивира съзнанието за взаимосвързаността на космоса, за красотата на разнообразието и нуждата от него.

Взаимовръзки с индивиди и групи. Настоящата реалност на тези взаимоотношения е добре уловена от Ногучи, Хансън и Лемпъл:

Така както създаването на здравословни взаимоотношения между човечеството и околната среда изисква култивиране на скромност вместо гордост, спокойствие вместо жажда и взаимосвързаност вместо експлоатация, взаимоотношенията между индивиди и групи също могат да бъдат поставени на по-зряла основа, като се обърне внимание на духовните характеристики на социалния ред. По настоящем повечето общества са проникнати от взаимоотношения на владееене и упражняване на сила и повечето хора в света са хванати в капана на тези взаимоотношения, или като жертви, или като извършители, или и като двете.

Като реакция на тази реалност се наблюдават два типа явления – ригидни и затворени групови идентификации, които Далос и екипът му наричат племенно мислене и индивидуалистично недоверие към обществото. В интервютата наблюдавахме примери и на двете.

Затова образованието на всички равнища трябва да подхранва у младите хора разбиране и способност да се посветят на подпомагането на демократични процеси насочени към по-голяма социална справедливост. Такова образование трябва да включва пълния обхват от морални интервенции: от Сократов диалог върху съвременни морални дилеми до създаването на справедливи общности в училищата по модел на Колбърг, които развиват чувство за морална отговорност на учениците и способността им за самоуправление, както и култивирането на комунални проекти за развитие с равно участие на всички засегнати.

Службата на човечеството трябва да се превърне в основен елемент на образованието и трябва да се отворят за младите хора реалистични възможности да открият “къде дълбоката радост на сърцето среща дълбокия глад на света” (Dalos et al, 1996). За да може службата на другите да се превърне в съдържателен елемент на образованието, а не просто във формално изискване, образованието трябва да превъзмогне настоящото разкъсано разбиране за структурата на човечеството, описано от Рътстайн (Rutstein, 1999), която се изразява в различни форми на племенно мислене и да култивира истинско разбиране за единството на човешката раса.

В изгрева на прехода към глобална цивилизация, взаимоотношенията между расите представляват най-голямото изпитание на истинската взаимосвързаност. Тези взаимоотношения трябва да се обучават чрез акцентирание на духовния принцип за единството на човечеството (Rutstein, 1999). Това е единственият начин да се превъзмогнат расизма, сексизма и класовите и етнически предразсъдъци в света. Както посочва Рътстайн,

Когато възприемем реалността за единството на човечеството, ставаме способни да видим възможности недостъпни за нас в предишното ни състояние на мисълта... Идеята, че земята представлява една държава не е вече мечта. Всъщност повечето от нас започват да гледат на интернационализацията на планетата като необходима стъпка за установяването на световен мир и много от нас се посвещават на това да споделят с другите тази очевидност. Когато голям брой хора развият тази гледна точка, индивиди и институции ще преживеят метаморфоза. В резултат, колективният дух на планетата ще стане по-любящ и оптимистичен отколкото е днес. Промени, които са изглеждали невъзможни преди да възприемем концепцията за единството на човечеството, ще започнат да изглеждат реалистични и възможни.

Както показва опитът (Rutstein, 1997), не е достатъчно да се преподава на младите хора интелектуалната концепция за човешки права, особено като се има предвид мъчителната реалност, че САЩ, страната, която най-много агитира за човешки права в света, отказва да ратифицира в продължение на много години най-важните Конвенции за Човешки Права на Обединените Нации. Такъв интелектуален подход лесно се възприема от младите хора като лицемерен и може да доведе до още по-голямо разочарование. В допълнение към реалистичното дискутиране на трудното движение на историята по посока на човешки права, младите хора имат нужда да изпитат непосредствено единството на човечеството. Тяхната вяра и надежда би укрепнала сред общности, които наистина обгръщат разнообразни членове на човечеството и които проявяват сила на обичта и свободната воля да осъществяват своите интелектуални убеждения. Участието в такива

преживявания може да помогне на младите хора да израснат с убеждението, че всеки човек има стойност. Такъв подход

прави индивида способен да усети себе си като част от едно органично цяло и да осъзнае, че нараняването на която и да е част наранява цялото, че постиженията на който и да е човек са изградени върху жертвите и постиженията на други и че осъществяването на личността зависи от добруването и щастието на другите хора. Осъзнаването на тези истини помага да се очертае пътят който ще изведе човечеството от конфликтите, характеризирали взаимоотношенията между индивиди и групи във всяко общество по света... Тогава осъзнатата морална дейност е пропита от чувства на обич, хармония и милосърдие, които могат да бъдат породени само от непоклатимата вяра в единството на човечеството. (Noguchi, Hanson, and Lample, 1992)

Взаимовръзки в семейството. Синдромът на социалния разпад включва разпадането на традиционното семейство, както и на другите социални институции. Той се е превърнал във всепроникваща реалност на 21-ия век. Повечето от интервюираните американци в това изследване бяха израснали в семейства с един родител. Те описваха доживотна битка с чувството на несигурност свързана с нестабилността на ранната семейна среда, както и на прекалено хлабавите семейни отношения на ненамеса или пък на авторитарен стил на самотния родител. Много малко от тях споделиха спомени за авторитетно родителство и за родителите си като модели на автентичен морален авторитет.

В този контекст, западното образование отбелязва значителен напредък в подкрепянето на младите хора да развият нова концепция за семейни взаимоотношения, основани вече не на владееене и упражняване на сила, а на взаимно уважение. С общото одухотворяване на образованието, тази област от човешките взаимоотношения също трябва да бъде пропита от много по-дълбоко усещане за светостта на семейството.

Взаимовръзки между индивида и социалните институции. Образованието трябва да хвърли мост между индивидуалистичното недоверие към социалните институции като ограничител на личните свободи и прекалените колективистични тенденции. Тъй като са налице социално-културни примери на ограниченията във всяка една от тези две противоположни тенденции, образованието трябва да възприеме диалектически исторически подход и да помогне на индивидите да осъзнаят собствената си културна обусловеност и възможността да се постигне равновесна среда между крайностите. Тук отново трябва дълбоко да се преосмислят концепциите за човешка свобода, човешка природа и природата и смисъла на институциите.

Смисъл на живота

Основна характеристика на духовното образование е, че то сочи към един по-висш и себе-надмогващ смисъл на живота, който подпомага развитието, трансформацията и добруването както на индивида така и на обществото. Автентичното духовно образование

постига тази цел като подхранва независимо и взаимозависимо изследване на истина и реалността. Какво значи това?

Както посочва Уилфред Кантуел Смит (1979, 1998), който разграничава между вяра и вярвания,

Вярата... е това човешко качество, което е било изразявано, развивано, подхранвано и оформяно от религиозните традиции на света... Вярата... предхожда и надхвърля традицията, като едновременно с това я подхранва.

Вярата е качество на човешкия живот. В най-добрия си вид тя приема формата на спокойствие, кураж, лоялност и служба на човечеството; на тиха увереност и радост, които позволяват на човек да се чувства у дома в света и да намира смисъл в живота – смисъл, който е дълбок и всеобхватен и остава стабилен независимо какво се случва в непосредственото ежедневие на човека. Мъжете и жените, които носят такава вяра, посрещат катастрофи и обръкване, богатство и мъка без смут; те посрещат възможностите с убеждение и енергия и обръщат към другите лица изпълнени с радост и милосърдие... Вярата... е ориентацията на личността към себе си, към съседа, към вселената – тя е цялостен ответ..., способност да се живее на по-високо от баналното равнище, да се вижда, чувства и действа в съответствие с непреходното измерение на живота.

Образованието може и трябва да култивира вяра в дълбокия смисъл на живота и в нашата способност да отвърнем на живота пълноценно и цялостно, с единство на сърце и интелект. Образованието не може да преподава религиозни вярвания освен под формата на сравнителна религия, която би трябвало да е част от основната програма. Отговорност на семействата е да учат децата си на вярвания, но образованието може да подхранва вяра. В една укрепваща образователна среда, в която младите хора научават, че човечеството винаги е било укрепвано от способността си за вяра в живота, и в която младежите са изложени на богати примери от историите на световните религии, учениците могат сами да търсят истината. Те ще открият вярвания и традиции близки до сърцето им, които ще ги укрепват по житейския им път. Една съдържателна област която има потенциала да развива по значими начини култивирането на вяра във всички части на учебната програма е възникващият дискурс относно глобалната етика (Swindler, 1999).

За да може образованието да осъзнае човешкия духовен потенциал и систематично да го разгръща по протежението на четирите мотивационни измерения, дискутирани по-горе, като по този начин укрепва привличането на сърцето към истината, красотата и добротата и едновременно с това ангажира интелекта в непрекъснато преосмисляне на характера на истината, красотата и добротата, образованието се нуждае от историческа перспектива. Образованието трябва да разглежда култивирането на силите и способностите на индивида на фона на еволюцията на колективното човешко съзнание през велики исторически преходи. Образование, което истински укрепва индивида не само да се приспособява към социалните условия, но и да превъзмогва това, което критичните психолози наричат фалшиво съзнание и да постига критично разбиране за себе си, света и мястото си в него, трябва да помага на младите хора да разберат историческия контекст, в

който се разгръща живота им. Само тогава образованието може наистина да изпълни задачата си.

Образователна визия: динамична историческа перспектива

За да може образованието да стъпи върху основата на автентичен авторитет и да не бъде възприемано от младите хора като произволна съвкупност от стратегии за социализация, то трябва да разкрива етична ориентация към историята. То трябва да помогне на младите хора да гледат на себе си като част от един голям колективен процес, в който духовният потенциал на човечеството постепенно се разгръща и проявява “през последователни стадии на културно и духовно развитие” (Saiedi, 2000).

Младите хора имат нужда да разберат, че в настоящия етап на това историческо разгръщане на колективното съзнание най-голямата битка е за световна справедливост и мир. Като част от своето образователно развитие те трябва да се запитат каква ще бъде тяхната индивидуална роля в този велик исторически процес на установяване на световна справедливост и мир. Те трябва да бъдат подпомогнати в изразяването не просто на стремежи за кариера, а на лично призвание в служба на устойчивото развитие на човечеството. Крайното доказателство за успешно образование е разгръщането у младия човек на светоглед, който наистина обгръща света, на разбиране за историческите процеси, които са обхванали света в момента и на избор и посвещение в една определена сфера на човешка дейност, като съзнателен локален принос към мирната и устойчива глобализация на планетата. Такова разбиране на човека за своето собствено място в историята е това, което Фрейри нарича истинско еманципиране. Както пише той, човешката способност “да разбира епохалните теми на своето време” и да влиза в съзнателен диалог с тях определя степента, до която човек се превръща в “Субект” или “е повлечен от вълната на промените”.

В този най-образован и информиран век относително малко хора разбират историята в контекст, а още по-малко са в състояние да видят живота си като част от големи исторически процеси. Във века на глобализацията образованието е изправено пред изпитанието да осъществи прехода към ново равнище на динамична историческа перспектива. Както посочва Саиди (2000) в своята книга *Логос и цивилизация*: “Човешката история в своята цялост може да се разглежда като прогресивно реализиране и разгръщане на първичното единство и достойнство на социалните взаимоотношения, културните преходи и духовните ориентации, които изразяват по все по-сложни и пълноценни начини принципа за единство и интеграция.”.

Такъв подход към историческото мислене надхвърля познатата ни критика на историческото мислене в западната философия, която

прилага концепцията за историзъм и историческо развитие в сферата на икономиката обществото и културата. Тези теории отхвърлят гледната точка на Просвещението от 18 век, че човешката природа е статична и не се променя – гледна точка, която редуцира обществото и културата до изражения на индивидуални характеристики, идентифицира природата като механичен и мъртъв обект, описва хората като егоцентрични и утилитарни дадености и посочва капитализма и либералните институции като вечни, рационални, морални и естествени социални форми. В контраст с тази гледна точка, проповедниците на историческия разум

виждат обществото като динамична и органична цялост, поставят ударение върху историческата специфика на културните практики и институции и отхвърлят утилитарната дефиниция на човека. Критиката на историческия разум в много направления на социална теория в 19 век поставя ударение върху динамичния подход и зависимостта на човешкия разум и социалните идеологии от стадия на социално и историческо развитие. Човешкото познание е дефинирано като исторически специфично и социално обусловено явление. (Saiedi, 2000)

От гледна точка на 21-ия век обаче, критиката на историческия разум на 19 век не разпознава човешкия духовен потенциал, нито по-широкия духовен потенциал на живота. Релативистичното разбиране за променящите се исторически конструкции води до гледане на всички исторически конструкции за истина и стойност като еднакво произволни. Такова историческо разбиране легитимира образование, което се характеризира с резки колебания между теза и антитеза, между действие и противодействие, при което всяка нова образователна парадигма представлява реакция на минала тенденция и по тази логика възприема противоположната крайност.

Може би най-значим пример за такива образователни решения е въпросът за мястото на религията в образованието. След като е доминирала образованието в продължение на векове и често е спъвала научните изследвания и критичния анализ, потискайки малцинствени религиозни гледни точки, религиозната догма сега е изхвърлена от общественото образование, а заедно с нея и приемането на духовни реалности, както и за ролята на вярата във формирането на характера. Обратно на убеждението на повечето велики учени в човешката история (Wilber, 1984), науката и религията в 20-ия век се възприемат като две непримирими противоположности, създавайки пропаст в човешкия жизнен опит и сегментирайки го отвъд възможността за каквато и да е смислена интеграция.

От развитийна гледна точка идеологизираните реакции, в които светът изглежда уловен в момента, характеризират младежки светоглед, който тепърва трябва да развие зрял съдържателен синтез на старо и ново, на минало, настояще и бъдеще. Пример за такова реактивно образование е разбирането за ролята на комунизма през 20 век. В зависимост от идеологията той се възприема като пагубен или като добра идея. Не се осъзнава факта, че цялата модерна и постмодерна епоха представлява период на масивни движения към демократизация, развенчаване на утвърдени вярвания и начин на живот и широкомащабни експерименти по посока на равенство и социална справедливост. Комунизмът представлява един такъв експеримент на база на младежка и едностранчива абстрактна идея: че ако религията е използвана за да замъгли съзнанието на хората, то тя трябва да бъде премахната; че ако класите са били източник на експлоатация, те трябва да бъдат премахнати; че ако работниците са били експлоатирани, те трябва сега да управляват за да доведат справедливост; че ако социалните средства за производство опосредстват човешкото развитие и социализация, то съзнанието може да бъде напълно обяснено с исторически материализъм; че ако материалните средства очевидно определят качеството на живота, то те са единственото което има значение в живота.

Колкото и абсурдно да звучат тези твърдения, много други идеи на 20-ия век разкриват същото тезисно – анти-тезисно качество на мислене и са били източник на

големи уроци за човечеството. В случая с комунизма, един от най-големите уроци беше, че грубият материализъм никога не може да доведе до истинска и трайна социална справедливост, защото той отрязва клона, на който стъпва социалната справедливост – а именно, влечението на човешкия дух към постигане на хармония на истинното, доброто и красивото.

Зрелият синтез, който е необходим в нашето обществено разбиране може да настъпи само от гледна точка на широкомащабно мета-системно разбиране на историческия напредък на човешката цивилизация. Такова разбиране би било отразено в образователните програми чрез задължителен гимназиален исторически курс по “Еволюция на идеята за социална справедливост в човешката цивилизация”, или “Ролята на религията и нейното въздигане и упадък в историята на човешката цивилизация”. Това разбиране също би било отразено във възприемането като интегрална част на образованието на обучението на младите хора във всички области да мислят за своята специализация в контекста на глобалния въпрос за справедливост и устойчивост. Това изисква да се въвличат младежите в директен опит в работа с изместени общности, жертви на война, репресия и бедност за да може тяхното формализирано познание да бъде поставено на изпитание, развито още повече и в крайна сметка подкрепено от практическо познание.

С навлизането в новото столетие, хората трябва да бъдат образовани да разбират историята на цивилизацията като един грандиозен процес на постепенна еманципация на мнозинството по силата на свободната воля, еманципация едновременно материална и духовна и на голяма историческа цена. Такова разбиране на историята обаче предполага парадигматична промяна в социалните науки от позивистичен и частичен подход към всеобхватни парадигми на познание. Такъв широкомащабен и интегративен подход към историческото образование и към подготовката на младите хора да участват в историята тепърва трябва да възникне. Той има потенциала да освободи младите умове от смазващото бреме на безнадеждността, резултат от загубата на всякакви ценности и вяра, и да ги укрепи да изследват как могат да допринесат към развитието на разнородната и взаимосвързана човешка цивилизация.